

його до співчуття всім пригнобленим народам. Він закликає кавказькі народи:

“Боріться — поборете, вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава, і воля
Святая!”

Хвалу росіянам-декабристам, які борються з царизмом за волю народу, він співає в поемах “Тризна” та “Неофіти”. Т.Г.Шевченко благоговів перед О.Герценом, якого називав “апостолом правди”, що стоїть за звільнення селян. Український демократ — на боці чехів, які борються за свободу з німцями (“Іван Гус”). Він за єднання народів українського з польським, яких “неситі ксьондзи, магнати, порізли, розвели”. Поет закликає поляка:

“Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!”

Поет мріє про щасливе життя в єдності звільнених слов'янських народів: “Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, не розмежована останеться од моря і до моря — слов'янська земля”³⁹. Він виступає не тільки як патріот України, але й апостол миру та братання між народами.

Підведемо підсумок розгляду шевченківського антропоцентризму, який червоною ниткою пронизує всю творчість Кобзаря, оцінкою його побратима по духу І.Франка, який писав: “Якби мені довелося одним словом охарактеризувати поезію Шевченка, то я сказав би: Це поезія бажання життя. Вільне життя, всебічне, нічим не скерований розвиток одиниці і всієї спільності, всього народу — це ідеал Шевченка, якому він був вірний все життя. Індивідуальність людська, незважаючи на стан: народність і віру — є для нього святою”⁴⁰.

Традиції шевченківського погляду на людину, її життя та місце в суспільстві знайшли продовження у літературній спадщині письменників-демократів України кінця ХІХ – поч. ХХ ст., серед яких виділяються І.Франко, Л.Українка та М.Коцюбинський.

7. У творчому доробку І.Франка як філософському, так і

художньому однією з центральних є проблема людини. Власне теоретико-філософських праць на цю тему у нього небагато, але чимало його розвідок, статей нехудожнього плану містять багатий матеріал, що дає змогу збагнути погляди І.Франка на людину, її особистість, відносини з суспільством. Попри це, найбільш оригінальне бачення людини притаманне І.Франку як письменнику. Спочатку розглянемо думки українського мислителя, закарбовані в його статтях.

У статті “Наука і її взаємини з працюючими класами” І.Франко, демонструючи свої матеріалістичні переконання, визначає людину як “одно з незліченних створінь природи”, але відразу ж переходить до соціальних характеристик людини. Крім тілесних (природних) начал, у людині він виділяє взаємопов’язані з ними духовні, акцентуючи на тому, що саме вони відрізняють людину від решти природних речей, у тому числі й тварин. Саме духовні властивості, за його переконанням, надають людині “здатність жити й працювати спільно, мислити, відчувати, робити висновки, спостерігати; вони роблять її людиною, в повному значенні цього слова”⁴¹. Кожна окрема людина — неповторна і в той же час є часточкою людства, немов одна цеглина, “мільйони яких складають все людство”. Одночасно конкретна людина належить до певного етносу, риси якого відбиваються в особі індивіда. Як соціальна істота, “людина, відчуває всі суспільні зв’язки”⁴². Оскільки людина живе в суспільстві, то вона виробила певні “поняття про життя з людьми, про обходження з ними; то є поняття істинності, справедливості, правди, приязні та добра. Ці поняття є основою моральності...”⁴³. Саме мораль “змінює тваринну природу людини..., робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові”⁴⁴.

Як бачимо, людина у Франка — біосоціальна істота. Біологічне в ній не можна відірвати від соціального і навпаки, тому, як ми говорили в попередній темі, мислитель доводить єдність фізичних і антропологічних наук. Характеристика

соціальної сутності людини у нього в чомусь нагадує марксистську: людина є сукупністю всіх суспільних відносин. Але І. Франко й тут відрізняється від марксизму, наголошуючи на етнічних зв'язках і їх впливі на людину. Крім того, у К. Маркса людина є, перш за все, інтегратором економічних, матеріальних відносин, а Франко наголошує на її духовності, в структурі якої виділяє моральність. Ф. Енгельс визнавав, що К. Маркс, долаючи ідеалізм у розумінні історії, основну увагу звернув на матеріальні фактори суспільства й людини, а духовна сторона в марксизмі лишилась у тіні. І. Франко, віддаючи шану матеріалістичному розумінню історії, акцентує на духовності людського буття. У нього "вічний революціонер — дух, що тіло рве до бою".

У статті "Поза межами можливого" І. Франко вважає марксистський "економічний" матеріалізм одностороннім, бо рушієм людської діяльності, ця теорія визнає лише економічні фактори. Український мислитель впевнений, що індивідом рухає "цілий комплекс його фізичних і духовних потреб". Особливу роль відіграє при цьому ідеал — "життя індивідуального" в суспільній сфері. Ідеал людина пізнає не тільки розумом, але й відчуває серцем. Тому І. Франко ідеал свого героя шукає шляхом художньо-образного, чуттєвого осмислення дійсності.

Він у багатьох своїх художніх творах здійснює пошук ідеалу, розробляючи тему "особистість — народ". У вірші "Каменярі" сформульований погляд на героя як людину, що присвятила себе прокладанню стежини до щасливого майбуття людства. Пізніше у своїх філософських творах таких людей І. Франко назве авангардом армії людства, що прокладають стежку для поступу, яку народ перетворює на широку дорогу. В інших поезіях, найчастіше в поемах, в статтях І. Франко прагне в різних аспектах розглянути проблему відношення особи й народу: конфлікт громадського й особистого ("Святий Валентій", "Бідний Генріх", "Іван Вишенський"), вірність народу й кара за зраду ("Похорон"), ідеал безмежної відданості народові, готовності віддати за нього життя ("смерть Каїна", "Мойсей"). Це зближує його з романтизмом у філософії, де високо піднімається роль особистості як носія духовних ідеалів в народ. Отже, для проблемного бачення І. Франком людини

характерним є етико-антропологічний підхід та екзистенційно-художній характер.

Українська поетеса, літературний критик, громадський діяч Л.Українка була першою з так званих українських неоромантиків: для її художніх творів характерне переплітіння реальності й історії, за допомогою чого вона показує стан сучасного їй суспільства, філософські осмислює якості особистості. Філософсько-антропологічні думки пронизують і її літературознавчі статті, в яких вона демонструє глибокі знання і вміння аналізувати історико-філософські твори.

Так, у статті “Утопія в белетристиці” Л.Українка розглядає сутність та роль утопічних вчень та їх ідеалів в історії суспільного розвитку. Вона відзначає утопію в науковому значенні і в літературно-художньому. Якщо наука в утопії бачить теорію, що не має ніяких шансів на здійснення, то для літератора — це образ прийдешнього життя людства, змальований на полі якогось ідеалу. На її думку, в літературній утопії, якщо вона талановита або геніальна, завжди міститься зерно життєвого, яке доповнює наукову теорію. В утопіях поетеса бачить вираз прагнень людини до щастя, гуманістичних поривань, мрій про справедливе суспільство, які потім втілювались в теорії.

Наприклад, релігійна уява про рай, знаходить втілення в сучасному виразі “соціалістичний рай”, що є свідченням зв'язку між прадавньою легендою та новітньою теорією соціалізму. У теологічній ідеї раю, який треба заслужити, Л.Українка вбачає прообраз думки про людську самодіяльність. У легенді про вихід євреїв з вавилонського полону, пише вона, багато єврейських мислителів вбачали ідеал політичної незалежності і державної сили. Певні риси соціалістичного ладу є в теорії ідеальної держави Платона, бо в ній відсутня приватна власність. Але корінний недолік цієї утопії Л.Українка вбачає в тому, що Платон забуває про людину. Він не задумався над тим, чи люди погодяться на таке суспільство, де будь-яке індивідуальне почуття буде принесене в жертву громадським інтересам. “В Платоновій утопії ми бачимо модель громадського механізму, але не бачимо людини”⁴⁵, пише Л.Українка. Отже,

вона високо цінувала індивідуальне в людині, не мислила його у відриві від суспільного.

Для поетеси-мислительки індивідуум завжди прагне до свободи, до волі. У статті "Державний лад" вона вважає, що держава має забезпечити громадянам всі людські й громадські права. Під людськими Л. Українка розуміє такі права, "які належать кожній людині окремо", а під громадськими "ті, що стосується до цілої громади людей". Як бачимо, індивідуальне і суспільне у неї не тотожне, хоч вони й "дуже сплетені між собою". Мова тут йде переважно про політичну свободу людини, як вираз її вільного життя. Свободу ж у широкому смислі слова, мислителька розуміла як можливість вибору без примусу ззовні. У драмі "Камінний господар" поетеса вкладає в уста Анни такі слова:

“То де ж була та воля,
Коли був примус бити й грабувати,
Щоб вас не вбили люди або голод,
Я в тім не бачу волі”.

Як і в І. Франка, в творах Л. Українки однією з найважливіших рушійних сил людини виступає любов, змістилищем якої є "серце". У вірші "Коли втомлюся я життям щоденним" читаємо про її переконання:

“Загинув би напевно люд щасливий,
Якби погасла та маленька іскра
Любові братньої, що поміж людьми
У деяких серцях горіла тихо”.

Герої поетеси — це борці за щастя, за волю, вони не терплять пасивності, покірності, рабства. Таким є легендарний Прометей, який дав людям вогонь, пішовши на муки, таким є неофіт ("У Катакомбах"), який не хоче бути рабом, навіть Божим. У повсякденній важкій роботі поетеса вбачає смисл життя, яке вона порівнює з підніманням каменю на високу гору ("Contra spem spero"). Цим образом вона є прямим попередником екзистенціального Сізіфа А. Камю з його твору "Міф про Сізіфа".

Глибокою екзистенційністю творчість поетеси проникнута там, де вона зображає єдність людини й природи.

Романтикою глибинних почуттів особистості оповитий образ Мавки ("Лісова пісня"), яка "покинула високе верховіття і низько на дрібні стежки спустилась, одягши жебрацькі шмати", злившись з природою, що віддала їй всю свою красу й силу, зробила тіло безсмертним. У цьому упевнена Мавка:

“О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
Чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попілець
ляже, вернувшись у рідну землицю,
вкупі з водою там зростить вербицю. —
стане початком тоді мій кінець”.

Для поетеси героями є ті люди, які глибоко відчують у своєму світі національні риси характеру (Оксана в "Боярині"), переживають за нещасну долю свого краю (Цикл "Сльози – перли"), борються за його незалежність ("Роберт Брюс, король шотландський").

Екзистенційний підхід до проблеми людини в суспільстві притаманний українському письменнику-мислителю М.Коцюбинському. В художніх творах він осмислює суперечливість людського існування у світі з ціннісно-смыслових позицій, зберігаючи концептуальну основу екзистенціальних традицій української філософії і розвиваючи їх в умовах доби кінця XIX – поч. XX ст. При цьому людська екзистенція вплетена автором в культурний контекст епохи. М.Коцюбинський в цьому плані схожий на Ф.Достоевського, з'ясовуючи як роль соціального середовища, так і "провину" індивіда у формуванні його особистості, в здійснених ним вчинках. Зовнішній світ виступає по відношенню до особистості як чужий, як середовище гноблення, що не забезпечує свободи й можливостей реалізації індивідуального творчого потенціалу. "Провина" індивіда письменником вбачається як спроба самореалізації себе особою будь-якою ціною, шляхом свавілля. Письменник зосереджує увагу на такій проблемі, як

взаємонівелюючий вплив людських існувань, які призводять до втрати індивідуальності. У творі "Intermezzo" він пише, що індивід фактично стає невідомим суспільства, "сього многоголового звіра". "Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, але й чуже. А врешті-ніби я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води потоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотнім"⁴⁷. Письменник заздрить планетам, які мають свої орбіти. А суспільство як система людських взаємовідносин, масових комунікацій, мов хвиля, обточує камінці, і всі вони зрештою стають однаковими — кругленькими. До речі, цю аналогію пізніше використовує й екзистенціаліст М.Гайдеггер. М.Коцюбинський як особистість відчуває втому від людського середовища, яке він звинувачує: "Ти не тільки ідеш поруч зі мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свій розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування..."

Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш, в твоїх незлічених "треба", у безконечних "мусиш"⁴⁸. Звернемо увагу, що письменник згідно українському розумінню глибинного ества індивідуальності іменує його "серцем".

Серед інших гуманістично-екзистенціальних проблем, які ставить і прагне осмислити М.Коцюбинський, виділимо такі: суперечливий характер індивідуального та родового ("Для загального добра", "На камені"), стан розірваності свідомості, коли людина не може практично досягти того, що є в глибині її існування, екзистенції ("Сон, "На віру", "В дорозі" та ін.) протистояння індивідом за допомогою волі власним інстинктам ("Невідомий"), відчуження та самовідчуження, сенсу життя та абсурдності світу ("Fata morgana", "Що записано в книгу життя").

Однією з провідних тем творчості М.Коцюбинського є втрата органічного зв'язку людини з природою, з неньою-землею, в чому проявляється його антеїзм. Письменник застерігає людину, яка ставиться до природи як завойовник, "одягає землю в камінь і залізо... бичує святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, бруднить повітря пилом і димом"⁴⁹, про майбутні катастрофічні наслідки для самої неї. М.Коцюбинський вихід шукає в поверненні людини до природи, в постійному діалозі з нею, коли природа "втілюється" в сутність особистості.

Письменник започаткував в українській літературі жанр "потoku свідомості", змальовуючи багатозаровість людської психіки, розкриваючи "конфлікти між різними сторонами "Я", відтворюючи не тільки свідомі дії, але й заглядаючи в незбагненні глибини ірраціонального. Його цікавлять не стільки зовнішні спонуки людської поведінки, скільки внутрішні: мотивацію дій своїх героїв він шукає з позиції екзистенціального аналізу в ціннісних орієнтаціях індивіда.

Він прагне вивести детермінацію дій людини з її "серця", а не лише звести їх до тиску зовнішнього середовища. Для нього людина, хоч і є "маленька біла цяточка", що вплетена у Всесвіт та реалії безпосередньої людської колективності, але функціонує відносно автономно, самореалізуєчи себе в процесі діяльності та відносин. Ідеалом духовної особистості в його творах виступає індивід, що прагне всієї повноти буття, вступаючи в діалог зі світом, шукає власного сенсу буття, свободи. Особистісний вимір свободи письменник вбачає в любові до ближніх, яких він визначає в часі і просторі як тих, хто тепер знаходиться поруч з тобою. Пошуки смислу життя як любові до ближнього для нього особливо різко виявляється в "граничній" ситуації, найвразливішою з яких є смерть. В еподі "Цвіт яблуні" письменник з великою художньою силою поринає у екзистенціальний стан почуттів батька, в якого вмирає донька. Людина стала чуткою "як настроєна арфа"; у всьому домі — щось велике невідоме, ... дихає, зітхає, ... неспокійно калатає

його серце"⁵⁰. Тільки в такому стані екзистенціально-граничної ситуації людина найглибше усвідомлює любов до іншого, до своєї дитини: "яка то радість слухати допотання маленьких ніжок"⁵¹.

Аналіз світоглядного бачення людини трьома найбільш видатними українськими письменниками-мислителями кінця ХІХ - поч. ХХ ст. показує, що і в цей період національній філософській думці, як і в попередню добу, притаманне екзистенційно-гуманістичне, кордоцентричне осмислення особистості, її взаємодії з суспільним началом, з природою. Усій українській філософії є властивим наголошення на індивідуальності людського буття, його духовній сутності, пошуках смислу життя в досягненні щастя, у втіленні високих ідеалів у практиці, в естві людини.

ПРИМІТКИ ДО ТЕМИ 4.

1. Антологія мировой філософії: В 4 т.—М., 1969.—Т.1.—Ч.2.—С.625.
2. Поучение Владимира Мономаха // Библиотека всемирной литературы.—Серия I.—М., 1969.—Т.15.—С.149.
3. Там само.—С.153.
4. Там само.
5. Слово Данила Заточеника // Історія філософії України. Хрестоматія.—К., 1993.—С.30.
6. Цит. за "Історія філософії на Україні".—К., 1987.—Т.1.—С.307.
7. Там само.
8. Кониський Г. Загальна філософія... // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т.—К., 1990.—Т.1.—С.403.
9. Там само.—С.404.
10. Там само.—С.407.
11. Там само.—С.424.
12. Там само.
13. Там само.—Т.2.—С.502.
14. Там само.—Т.1.—С.434.
15. Там само.—С.419.
16. Там само.—С.415.

41. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Там само.—Т.45.—С.38.
42. Там само.—С.39.
43. Там само.
44. Там само.—С.40.
45. Українка Леся. Утопія в белетристиці //Історія філософії України. Хрестоматія.—С.410.
46. Українка Л. Державний лад //Там само.—С.412.
47. Коцюбинський М: Intermezzo //Коцюбинський М. Вибрані твори.—К.,1974.—С.274.
48. Там само.
49. Там само.
50. Коцюбинський М. Цвіт яблуні.— Там само.—С.195.
51. Там само.—С.200.